
Fichte eszményi állama és gazdaságfilozófiája*

---

*Sipos Pál (1759–1816) emlékére,
halálának 200. évfordulóján*

(*Fichte emlékezete*) Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) a klasszikus német filozófia képviselője, az egyetemes filozófiatörténet kiemelkedő alakja. Spekulatív eszméi, tudománytannak nevezett alapfilozófiája, továbbá etikája, történetfilozófiája, részben jogfilozófiája és vallásfilozófiája a bölcelet történetének ismert és számon tartott tanait jelentik. Nemzetpolitikai és gazdaságfilozófiai tanai azonban a XX. század közepe óta inkább csak a szűk szakmában és a kutatói közösségben ismertek, és nem nagyon gyakorolnak hatást közelmúltunk és korunk közgondolkodására. Egyszerűen szólva Fichte gazdasági eszméi nem szoktak szerepelni a gazdasági tanok történetében. Ez a jelenség főleg a XX. század második felének ideológiatörténetében leli magyarázatát.

Amikor 1800-ban Fichte megjelentette „Zárt kereskedelmi állam” című művét, az abban foglalt állam- és gazdaságtanának megvolt a maga jelentősége nemcsak saját elvont filozófiájának gyakorlati következményeként, hanem egyben korának kapitalista gazdasági rendszere kritikájaként is. Ehhez hasonlóan úgy érezzük, ott kifejtett eszméi a mi korunkban is fontos szempontokat jelentenek és számvetést kívánnak meg egy szükséges átfogó és távlatos gazdaságelmélet és gazdaságpolitika szempontjából. Az alábbiakban ebből a nézőpontból kívánjuk röviden ismertetni és elemezni Fichte gazdasági tanait és eszményi, illetve ésszerű államberendezkedésre vonatkozó nézeteit.

Az eddig elmondottakhoz kapcsolódik az az érdekes körülmény és egyben összetett jelenség, hogy a „Zárt kereskedelmi állam” magyar fordítása „A tökéletes állam” címmel 1943-ban jelent meg a Phönix Kiadónál. E kiadót Sándor Pál egyik tanulmányában baloldali könyvkiadóként tárgyalja¹. Fichte szóban forgó művének fordítója Rózsahegyi Zoltán, a kiadó állandó fordító munkatársa volt, akinek a nevéhez Fichtén kívül Tacitus, Montesquieu, Schopenhauer, J. S. Mill, Tolsztoj egyes műveinek fordítása is fűződik. S ami Fichte életművének későbbi különböző ideológiai vetületeit illeti, Rózsahegyi Zoltán a Fichte-kötet Előszavában rámutatott: „El kell ismernünk, hogy az igazi Fichtéről, akit nemzetiek, konzervatívok, liberálisok, demokraták, szocialisták egyként magukénak vallanak, nehéz helyes képet adni.”²

2014-ben, Fichte halálának 200. évfordulóján világszerte számos nagyszabású konferenciát rendeztek. Németország természetesen élen járt a Fichte-Jahr jegyében szervezett tudományos rendezvényeivel, s az egyik berlini konferenciát kifejezetten a „Der geschlossene Handelsstaat” elemzésének szentelték.³ Ez utóbbi konferencián felhívták a figyelmet arra, hogy szemben azokkal a totális állam és a tervgazdaság fogalmain keresztül fenntartott vádakkal, amelyek miatt a művet eddig elhanyagolták, ma ennek helyes értékeléséhez szélesebb perspektívára van szükség, amelyben a transznacionális gazdaságnak és a pénz jelenségének vonatkozásában megpillanthatjuk e mű időszerűségét.

Rokay Zoltán 2013-ban ezt írta: „2014 Fichte halálának 200. évfordulója. Egészen bizonyos, hogy ezen alkalomból is napvilágot fognak látni értékes és eredeti publikációk a témával kapcsolatban.”⁴ Idehaza ebben az évben jelent meg Hankovszky Tamás kiváló Fichte-monográfiája,⁵ továbbá egy konferenciát rendeztek, amelyet Erdélyi Jánoson kívül Fichte vizsgálatának szenteltek.⁶

Ennél hangsúlyosabb az a hatás, amelyet Fichte életében gyakorolt a magyarországi filozófiára. Fichtének Jénában mintegy 140 magyarországi és 37 erdélyi hallgatója volt.⁷ Fichte legjelesebb magyar követői az erdélyi Sipos Pál (1759–1816) és Körmöczi János (1762–1836) voltak. E filozófusok a szabadság fichte elvének nemcsak szubjektív, hanem inter-szubjektív, közösségi mondanivalóját, nemzetépítő jellegét is érzékelték. Sipos Pál alakjáról, születésének 250. évfordulóján Szászvárosban 2009-ben konferencián emlékeztek meg.⁸

(Eszményi állam és reális társadalom) Az ember céltételező mivolta, valamint a történelem változó és korlátozott természete miatt a történelem mozgalmaiban és a szellemtörténetben végighúzódik, meghatározott, főleg átmeneti korokban és nehéz időkben pedig jellegzetessé és erőteljessé válik az eszményi állam- és társadalomberendezkedés eszméje, amely a fennálló viszonyok és állapotok kritikájaként, továbbá nem szerves fejlődés lehetőségeként jelentkezik. Az ilyen eszményi koncepciókat utópiának szokás nevezni. A reális élet szempontjából az utópiát egyaránt lehetséges mint megvalósíthatatlant lebecsülni és mint örök értékek foglatát nagyra becsülni. Ezzel szemben a fennállóhoz kapcsolódó koncepciókat, a szerves átalakításra törekvő felfogásokat reformoknak szokás nevezni, ugyanakkor egyrészt mozgalmak, másrészt a tudás és az ész alapján a politika időnként radikális átalakításokra is irányt vesz.

Az eszmetörténetben az utópikus gondolkodás leginkább a kései antikvitást és a korajkört jellemezte; az utópikus képzeteknek pedig két fő típusát alakították ki: egyrészt az igazságos társadalmi berendezkedés eszméjét, másrészt az anyagi javak bőségének országát, a gondtalan életet biztosító államot (ilyenkor nem a munka, hanem a dologtalanság az álom tárgya). Az ilyen alakulatok pedig jellegzetesen egyrészt vagy a múltban álltak fenn, vagy a jövőben várhatók, s ha mégis a jelenben, úgy a horizonton túl, térben a már éppen el nem érhető messzeségben fekszenek.⁹

Fichte felfogása eltér ettől a sémától. Szubjektív idealista filozófiája eredetileg Kant rendszerét kívánta következetesen végiggondolni, de attól merőben különböző eszme-rendszerre fejlődött. Gondolkodásában különleges módon fonódnak össze legelvontabb eszméi a cselekvés parancsával, a szellem birodalma mint a boldogság korszaka kiépítésének igényével. Fő művei ennek a formálódó eszmének a megfogalmazásai: A teljes tudománytan alapvetése (1794); Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján (1798); Az ember rendeltetése (1800); A zárt kereskedelmi állam (1800); A jelenlegi kor alapvonásai (1804); A boldog élet útmutatója, avagy a vallás tana (1806); Beszédek a német nemzethez (1808). Egész életművét a Bajor Tudományos Akadémia 42 vaskos kötetben adta ki (1962–2012).

Fichte kétféle filozófiát különböztet meg: a dogmatizmust, amelyben a tárgy határozza meg a tudatot, és az idealizmust, amely a szabadság filozófiája. Ebben a szellem, az emberi ész teremtő erővel bír, s itt a tudat megvalósulása a lét megvalósulása. Fichte a szabadságot mint abszolút elvet gondolja el. Eszerint az igazi valóság nem az, ami van, hanem az, aminek lennie kell. Ezért a metafizika helyesen nem ontológia (lételmélet; görögül: „on” = létező), hanem deontológia (görögül: „deon” = kellő) kell, hogy legyen, s nem a reálissal, hanem az ideálissal kell, hogy foglalkozzék.

Saját korát Fichte – történetfilozófiájának ötös szakaszolásában a harmadik stádiumként – mind a tekintély, mind az ész elvetésének korszakaként határozza meg, amelyet még azzal jellemez, hogy ez az igazsággal szembeni közömbösségnek és a kötetlenségnek a kora, vagyis a tökéletes bűnösség állapota.¹⁰ Ebben a helyzetben lép fel Fichte eszményi, racionális és radikálisan új társadalmi elképzelésével, amelyet azonban nem utópiaként

kívánt kezelni, hanem bizonyos realitásból, illetve realitásra irányulóan dolgozott ki. Az, hogy Fichte felfogását a későbbi mérvadó elemzések utópiának tekintették-e, vagy sem, e megnyilatkozások világnézeti háttérétől függ.

A mű eszményi jellegének problémáját könyve elején Fichte így fogalmazza meg: „A gyakorlati politikusok mindenkor elismerték az elméleti politikusok jogát arra, hogy gondolataikat az állam szervezetéről és igazgatásáról elmondhassák – bár különben nem nagyon érdekelték őket ezek a gondolatok, és nem törődtek a plátói köztársaságokkal, illetve azok utópikus alkotmányával. El kell ismernünk: helytálló az az ellenvetés, hogy az elméleti politikusok javaslatai közvetlenül valamennyien kivihetetlenek; ám ez nem válik szégyenére a javaslatok szerzőinek, amennyiben nyíltan beismerik és tettel bizonyítják, hogy egy eszményi világ határain belül maradtak. [...] Ha azonban a filozófus tudományát komoly dolognak és nem csupán játéknak tekinti, úgy sohasem ismerheti el, nem tételezheti fel, hogy javaslatai feltétlenül megvalósíthatatlanok. [...] A filozófus azt állíthatja, lévén a közvetlenül kivihetetlen javaslatok tisztán elméletiek, hogy magasabb szempontból mindenre, s éppen ezért nem valamely meghatározott dologra illenek; az adott helyzettel szemben tehát csupán közelebbi meghatározásra szorulnak.”¹¹

(*Fichte gazdasági tanai*) Munkájában ezután Fichte rátér azokra a főbb vonásokra és tényezőkre, amelyekkel szerinte a helyes állami, társadalmi és gazdasági berendezkedésnek a fennállóval szemben rendelkeznie kell. Megállapítja, hogy Európa korabeli viszonyai nem lehetnek maradandóak, mert nem a jogon és a méltányosságon alapulnak. Fichte felveti a valóságos állam és az észállam viszonyát. Az ész szerinti elrendezést a fokozatosság alapján gondolja el, és a kívánatos berendezkedés meglévő feltételeit keresi. Ugyanakkor rámutat, hogy az ember rendeltetése a terv, annak lehető megvalósítása, s az ehhez szükséges akarát. „Sohasem vihetjük végbe azt, amire nem tudjuk magunkat elhatározni” (21). Ezzel utalhat arra is, hogy a fennálló, az adottnak tekintett rendszer létrejöttének is megvannak és megvoltak a maga tevőleges szereplői.

Fichte kinyilvánítja az ember jogát a jóléthez és ahhoz, hogy munkájában örömét lelje, s azt vallja, hogy az államnak rendeltetéséhez tartozik ennek elősegítése. Fichte szerint az államnak feladata az életfeltételek, a jog és a tulajdon biztosítása. Az állam továbbá közösségteremtő erő és intézmény, amelynek az igazságosság alapján kell állnia. Ennek tartalma a „mindenkinek a magáét” elve (25–29).¹²

Az ember méltóságának megfelelő állapotokat Fichte így írja le: „Nem jámbor óhaj az emberiség javára, hanem jogainak elengedhetetlen követelménye és rendeltetése, hogy olyan könnyen, olyan szabadon, a természetten oly mértékben uralkodva és annyira emberi módon éljünk e földön, amennyire azt a természet megengedi. Az ember dolgozzon; de ne mint egy teherhordó állat. [...] Az embernek félelem nélkül, kedvvel és örömmel kell dolgoznia és kell, hogy ideje maradjon arra is, hogy szellemét és szemét az égre irányíthassa. [...]

Legelőbb is erre a felismerésre jutunk: a belső, lényegi jólét abból áll, hogy a lehető legkönnyebb, folyamatos munkával szerezhessük meg az emberi élet örömeit. Ezt tekinthetjük a nemzeti jólétnek, nem pedig egyesek legnagyobb mértékű jólétét, ami gyakran épp a nemzet romlásának legfeltűnőbb jele és tényleges oka. Nagyjából mindenkinek egyformán kell a jólétben részesülnie. Mivel azonban természetes erőnk nem fokozódik a végtelenségig, és mivel a külső természet tevékenységünk nélkül, váratlan csoda következtében nem változik meg s nem semmisíti meg eddig ismert törvényeit, a jólétet nem a természettől, hanem önmagunktól kell várnunk; csak munkával szerezhethetjük meg” (49–50).

Mindennek a megvalósítása új társadalmi és gazdasági rendet tesz szükségessé. Fichte bírálja korának berendezkedését és világkereskedelmi rendszerét. Fichte kritikája a fenn-

álló gazdaságnak főleg merkantilista vonatkozásaira irányul. A társadalom addigi tagolódásához képest Fichte az alapvető foglalkozási ágak szerinti társadalmi és gazdasági tagozódást tartja kívánatosnak. Gazdasági szempontból Fichte a munkának két fő ágát, a termelést és a feldolgozást különbözteti meg egymástól, s legfőbb mértékként alapvetőnek a mezőgazdaságot nevezi meg (29; 34). E nézete Fichtét a fiziokratizmus és a tradicionalizmus szellemével rokonítja.

A társadalom alapelemeit a földművesek, a kézművesek és a kereskedők rendjében jelöli meg (30–31). E rendek létszámát és arányát Fichte meghatározandónak tekinti, s ebből következőleg a munkamegosztás átfogó társadalmi szabályozását tartja szükségesnek (35). Kívánatosnak tekinti a szükségletek szerinti arányos elosztást, a felesleg kölcsönös kiegyenlítését, a közösség javaiból való igazságos részesedést, amelynek következtében sem gazdag, sem szegény nem válhat senkiből (45).

Miként Fichte megállapítja: „A felállított elmélet főeredményei a következők. A törvényileg szabályozott államban meg kell állapítani a nemzet három legfontosabb rendjének számarányát, és ezek mindegyikének létszámát meghatározott számú tagban kell korlátozni. Minden polgárnak biztosítani kell, a neki kiosztott munka ellenében, az ország minden terményéből és iparcikkéből reájutó részt. Hasonlóképp kell eljárni a köztisztviselőkkel is, bár ezek kézzelfogható ellenértéket nem adnak érte. E célból meg kell határozni és le kell rögzíteni az árak egymás közötti és pénzben kifejezett értékét. Végül mindennek lehetővé tételére meg kell akadályozni, hogy a polgárok a külfölddel közvetlenül kereskedhessenek. Mind e megállapítások a tulajdonról szóló elméletekre épülnek” (66–67).

Az állam így irányt vesz az önellátásra, belső működésének összehangolására, harmóniájára. Külső gazdasági kapcsolatot csak maga az állam tart fenn a szükséges mértékben, pénzügyi téren pedig az állam mint egyetlen bank működik (132). Így kialakul a zárt kereskedelmi állam, hiszen – miként Fichte rámutat – jogi és politikai értelemben az állam amúgy is az, szemben az eddigi gazdasági szinttel (47). Fichte érzékeltetni kívánja, hogy a kereskedelem folyamatában elkerülhetetlenül megjelenik a vesztes (89), s a külkereskedelemből és az ellenőrizhetetlen árumennyiségből óhatatlanul nehézségek származnak (101). Ahogyan Fichte fogalmaz: „Véleményünk szerint minden jelenlegi kereskedelmi és ipari politikai rendszerből [...] az egyetlen helyes és józan ész által megkívánt rendszerbe az vezet, ha az állam teljesen elzárkózik a külföldi kereskedelemtől, és elkülönült kereskedelmi egység lesz belőle, mint ahogy addig is külön jogi és politikai test volt” (104).

Fichte igen fontosnak tartja, hogy a szükségleteket természetes és mesterséges szükségletek szerint megkülönböztessük egymástól. Erről így nyilatkozik: „Szigorúan véve igaz ugyan, hogy mindenkinek meg kellene elégednie azzal, amit lakhelyének éghajlata és a körülötte lakó polgártársainak ügyessége állít elő. Ha ifjú korától megszokta volna ezt, talán panasz nélkül mondana le a külföldi árurol, vagy legalább is nem kívánna meg annyifélélt. A megszokás révén a külföldi áruk nélkülözhetetlenül szükségessé váltak a jóléthez. [...] Ám egyrészt a külföldi iparágak belföldi fejlesztésére tekintettel, másrészt mivel a nemzetet fokozatosan kell leszoktatni bizonyos, a jövőben ki nem elégíthető élvezetekről, különbséget kell tenni a jóléthez ténylegesen némiképp hozzájáruló, és az olyan élvezeti cikkek között, amelyeket csak a divat teremt meg” (105–106).

Az államnak Fichte elképzelése szerint természetes határaihoz kell visszahúzódnia vagy kiterjeszkednie. Ezután az államnak el kell zárkóznia, ezzel pedig megszünteti a háborúk okait. Fichte tudniillik rámutat arra, hogy a kereskedelem háborút szül, s a világereszkedő állam folytonosan terjeszkedni akar és háborút okoz (84; 95; 111). Ezt a kérdést Fichte így világítja meg: „A bölcselők előjoga volt mindenkor, hogy a háborúk miatt sóhajtozzanak. Jelen könyv szerzője sem szereti jobban a háborút, mint bárki más.

[...] Ha meg akarjuk szüntetni a háborút, úgy a háborúk okát kell megszüntetni. Minden államnak meg kell kapnia azt, amit háborúval akar megszerezni, mégpedig egyedül azt, amit ésszerűen akarhat: természetes határait. [...] Ha egy állam határainak elzárására készül, úgy előbb természetes határáig kell kiterjeszkednie, vagy oda vissza kell húzódnia. [...] Amit nem tesz meg az elzárkozás befejezése előtt, azt később már nem teheti meg. Ha természetes határain belül még idegeneket tűr meg, úgy ezek később elszaporodnak és megdöntik az államot” (109–110).

Igen fontosak ennek az államfoglásnak pénzelméleti vonatkozásai és következményei. Fichte az új államban országpénzt kíván bevezetni, amely értékálló, értékét törvény szabja meg, s amely teljesen megfeleltetendő az ország határain belül forgalomban lévő áruk mennyiségének és értékének (58–60). A feladatot Fichte a következőkben állapítja meg: „Ami az egész világon érvényes pénzből, vagyis arany és ezüstpénzből a polgárok birtokában van, azt ki kell vonni a forgalomból, és egy olyan új nemzeti pénzzel kell pótolni, amely csakis az országban, ott azonban kizárólagosan lenne érvényes. [...] A mi rendszerünkben a nemzeti pénz nem függ semmi mástól és általában nem cserélhető be semmire. [...] Közvetlenül csak áruval van kapcsolatban és csak áruval cserélhető el; vagyis igazi, közvetlen, egyedüli pénz” (112–119).

Az így kialakuló államban a termelés és az elosztás összeegyeztetése megvalósul, egyensúlyuk biztosítatik (54). A polgárok tevékenységét nem a haszonra törekvés (130) és a birtoklás, hanem a használat és a hivatás vezérli (67–69). Az adó mértékét nem a lehetőség, hanem csakis a szükségesség szabja meg (86), az adózás és a közteljesítés helyes gyakorlata társadalmi békéhez vezet (133). Mindennek következtében pedig a bűncselekmények jelentős része okafogyottá válik (134). A fenti elvek alapján kialakuló állapotokat Fichte a továbbiakban így jellemzi: „Az elzárkózással beálló javulás következtében a nép igen magas jólétben él, és ebből a jólétből mindenkinek megfelelő rész jut. Amire bármelyik polgárnak szüksége van és meg akarja azt szerezni, biztosan megtalálhatja valamelyik polgártársánál, aki épp annak a szükségletnek a kielégítésére van kijelölve, és akitől azt bármikor megkaphatja. Ha valamiből az egyiknek feleslege van, arra biztosan igényt tart másvalaki, akinek szükségleténél már a másik feleslegére számítottak, és akinek a felesleget bármikor eladhatja” (129).

Fichte kitér arra is, hogy ennek az elrendezett és megfelelő körülményeket biztosító államnak nemzeti szempontból is nagy hatása és jelentősége van. Ezt a szempontot így fogalmazza meg: „Mivel az alattvalók csak egymással és igen kevés idegennek élnek együtt, s különleges életmódjukat, berendezkedéseiket és szokásaikat az új rendszabályoktól nyerik, s hazájukat és minden nemzeti intézményt ragaszkodva szeretnek, - nyilvánvaló, hogy az ilyképp elzárkózott nemzetnél igen hamarosan kifejlődik a nemzeti becsület és az élesen meghatározott nemzeti jellem. Így keletkezik egy másik, egy teljesen új nemzet. Megteremtője valójában a nemzeti pénz bevezetése volt” (134).

Fichte már könyve elején megemlítette, hogy tudja, javaslatát egyetlen állam sem lesz hajlandó bevezetni (20). Most műve végén koncepcióját szembesíti korának közgondolkodásával, amelyről kinyilvánítja lesújtó véleményét. Indokoltnak tartjuk ezeket a gondolatait az alábbiakban összefüggőben idézni.

„Az itt kifejtett eszmék sokaknak mélységesen visszatetszők lesznek, és így ezek nem képzelhetik el a dolgok azon állapotát, ahova ezek az eszmék irányulnak; ennek igazi okát a következőkben látom: Korunknak van egy, az ősök komolyságától és józanságától elütő vonása, mégpedig az, hogy játszani, a képzelettel szerte csapongani akar, és mivel nincs sok mód e játékszenvedély kielégítésére, nagyon is hajlandó játékká változtatni az életet. [...]

A játékos hajlam következtében semmit sem akarunk szabályosan elérni, mindent csak ravaszsgal és szerencsével. Azt kívánják, hogy a pénzszerzés és minden emberi kapcsolatot a szerencsejátékhoz hasonlítsa. [...] Jobban örülnek a megszerzés csalfintaságának, mint a birtoklás biztonságának. Ezek azok, akik állandóan szabadságot követelnek, a kereskedelem és a pénzszerzés szabadságát, szabadulni akarnak a rendiség ellenőrzésétől, szabadulni akarnak minden rendtől és erkölctől.

Természetes szabadságuk korlátozásának tekintik mindazt, ami szigorú szabályszerűsége és a dolgok rendezett, teljesen egyenletes menetére irányul. Ezeknek csak ellenszenves lehet egy olyan közéleti berendezkedésnek gondolata, ahol nincs többé megtévesztő spekuláció, nincs előre nem látott nyereség, nincs hirtelen meggazdagodás” (135–136).

„Dicsérték sokszor a nagyszabású világkereskedelmi rendszer előnyeit azzal, hogy az utazások és a kereskedelmi kapcsolatok révén megismerkednek egymással a nemzetek, és ezáltal sokoldalú műveltség keletkezik. Valóban: igaz lenne ez, ha már népekké és nemzetekké alakultunk volna, ha valahol is léteznék egy szilárd nemzeti műveltség, s ez a népek érintkezése által egybeolvadna, általános, tisztán emberi műveltséggé változna. Ám amint én látom, az a törekvés, hogy világpolgárokra váljunk és mindenütt otthon legyünk, semmi komoly dolgot sem eredményezett, és sehol sem érezzük magunkat otthon” (137).

(Értelmezések, értékelések, időszerűségek) Ezek a megfontolások alkotják Fichte felfogásának leglényegesebb összetevőit. Látnivaló, hogy a koncepció igen specifikus és összetett, amelynek értékelése körültekintést, árnyaltságot és megkülönböztetési készséget igényel, s az eszme és a realitás iránti komolyságot követeli meg. Fichte elgondolásainak éppen a középponti eleme, a zárt állam, közvetlenül nézve, a mai korban nemcsak lehetetlennek tetszik, hanem szoros értelemben véve nem is tűnik kívánatosnak. Ennyivel azonban az eszme mégsem intézhető el, mert a lehető önellátásra törekvés önmagában jogos elv, s ha a körülmények erre megadatnak, alapelve tétele indokolt lehet. A „zárt kereskedelmi állam” elvében azt is méltányolnunk kell, hogy ez a parttalan és társadalombontó tökéletes világkereskedelem elleni visszahatásképpen fogalmazódott meg, s ennyiben figyelmet érdemel mindaddig, amíg az említett világrend érvényesül. Az állam természetes határainak fogalma pedig önmagában ismét jogos tartalmat hordozó elv akkor is, ha érvényesítése a történelemben általában több mint nehéz feladat.

Emelkedett gondolkodást tükröz, és mindenkor indokolt törekvés az, ahogyan Fichte a társadalmi béke és az igazságos berendezkedés feltételeit keresi, s amellyel Platón, Morus Tamás, Kant és mások útját követi. Gondolkodásának értéke az, hogy a társadalmi problémák megoldása során az ésszerűséget hívja segítségül és kívánja érvényesíteni, továbbá, hogy a politikai akarat tényezőjének fontosságát hangsúlyozza. Időszerűséggel bír a merkantilista gazdaságpolitika, továbbmenve pedig a nemzetek feletti kereskedelmi érdekeltesség bírálata. Hasonlóképpen megfontolandó a liberalizmussal szemben az állam szerepének felismerése és társadalomszervező hivatásának bemutatása. Figyelmet érdemel az is, hogy ezekkel kapcsolatban Fichte az ellenérdekeltiségeknek pontosan a tudatában van.

Rendkívül valóságos problémát ragad meg Fichte, amikor felveti a helyes munkamegosztás iránti igényt, és az egyes gazdasági ágazatok közt egyeztetést követel meg. Kétségtelenül igaza van akkor is, amikor a külkereskedelem egyes felesleges területeit jelöli meg, és mesterséges ágait és jelenségeit kárhoztatja. (Hazai boltjaink kínálatából, a bonyolultabb termékekről most nem is beszélve, gondoljunk az ír vaj, az olasz tej vagy a kínai fokhagyma mai jelenségére, ami nemcsak botrányos, hanem ésszerűtlen is.) Mély gazdasági, társadalmi, lelki és erkölcsi problémára tapint rá akkor is Fichte, amikor a szükségleteket megkülönböztetve bírálja az álszükségleteket, és tudatosítja, hogy saját kora mesterséges szükségletképzést folytat.

Ami Fichte pénzelméletét illeti, a teljesen csak az országon belül érvényes pénz gyakorlatáról feltehetően nem lehet kezeskedni. Mégis roppant fontos az országos pénz fichte eszméje, mert ezzel a valóságos fedezettel bíró, objektív értéket képviselő, értékálló reális pénz elvének alapvető mivoltát hangsúlyozza. Ennek jelentősége még szembeszökőbb a mai korban, amikor a gazdaság virtuális világában a nemzetközi fináncoligarchia a hitel-pénz révén határ nélkül, teljes önkénnyel érvényesíti uralmát. Fichte gazdaságfilozófiájának megbecsülendő vonása az is, hogy megfogalmazásakor a nemzeti érdek, a nemzetépítés szempontja is vezette, s tisztában volt azzal, hogy gazdasági elveinek a nemzeté válás és a nemzeti érzés szempontjából jelentősége van. Végül meg kell szívlelnünk Fichte szavait abban a vonatkozásban is, hogy saját korát a komolytalanná válás és így a tökéletes bűnösség korának tekintette, s ebben a mi korunk sok tekintetben ismét magára ismerhet. Mindezek miatt Fichte filozófiájának nemcsak többi ága, hanem gazdaságfilozófiája is méltó a figyelmünkre akkor is, ha ma ezt a területet inkább elkerülik, vagy méltatására csak gyenge hangon kerül sor, vagy megemlítése rendre hiteltelenítésbe fordul.

Fichte gazdaságfilozófiájának utóélete egyenetlen, és úgy tűnik, a rá következő korok hányatott és radikális rendszerei miatt máig nem került nyugvópontra. Eszméit több irányzat igyekezett kisajátítani, illetve több irányzattal bélyegezték meg, természetesen ideológiai indítékokból. Itt mindenekelőtt a szocializmus, illetve a nemzeti szocializmus irányzatáról van szó. Ezekről függetlenül Fichte kétségtelenül sajátos, többtényezős eszmerendszert képvisel. Fichte racionalisztikus, szocialisztikus (vagyis társadalomban gondolkodó) és ekkorra nyilvánvalóan antiliberális politikai gondolkodó, aki azonban az egyént, a személyt nem becsüli alá, hanem magasba kívánja emelni. Erre a legegyszerűbb bizonyíték „Az ember rendeltetése” című munkája, amely az emberi szabadság, méltóság és öntételezés elvét hangoztatja, s amely ugyanabban az évben jelent meg, mint „A zárt kereskedelmi állam”. „Az ember méltóságáról” című művében kijelenti, hogy a filozófia középpontjában az ego áll.¹³ Végeredményben egyöntetűen azt lehet mondani, hogy Fichte egész filozófiája a szabadság filozófiája, csak hogy egészen más értelemben, mint a liberalizmus szabadság-fogalma.

Ernst Bloch Fichtét határozottan utópikus gondolkodónak, s az egyik első antikapitalista utópistának tartja.¹⁴ Mások filozófiájának kifejezetten reális politikai konzekvenciáit hangsúlyozzák. Jean Jaurès a szocializmus történetében jelöl ki előkelő helyet neki.¹⁵ Egyesek szerint Fichte egyenesen az államszocializmus eszméjét előlegezte meg. Többek közt a német nemzet felrázását célzó beszédssorozata miatt sokan a német sovinizmus és a nemzeti szocializmus ősatyját pillantják meg alakjában.¹⁶ Bruno Bauch szerint Fichte a kapitalizmussal és a marxizmussal szemben az etikai szocializmus képviselője.¹⁷ Arnold Gehlen Fichtét az első német teoretikus szocialistának tekinti.¹⁸ Vannak, akik Fichte ellentmondásosnak tűnő eszméit azzal kívánják feloldani, hogy filozófiájának fejlődését, alakulását, különböző korszakainak eltérő arculatát hangsúlyozzák, de olyanok is akadnak, akik Fichte tanait végeredményben ellentmondásos eszmerendszernek ítélik.

A spontán vagy a tervezett gazdaság és társadalom elve a társadalomfilozófia állandó dilemmája. E két elv tisztán nézve a politika két rossz véglete. A szabad verseny és a tervgazdaság, a liberális kapitalizmus és az államszocializmus rendszereiben a történelem e két rossz elv gyakorlati bizonyítékát is felmutatta. Úgy véljük, hogy amikor Fichte szembenéz kora problémáival, nem ezeknek a rendszereknek az útját egyengeti, hanem új megoldásokat keres, mindenesetre úgy, hogy az adott helyzethez képest domborítja ki a kívánatos berendezkedés tényezőit, s egyben közelíti a régi társadalom hivatásrendi tagolódásához. Szeretnénk világossá tenni, hogy azok az interpretációk, amelyek Fichte gazdasági tanait a kommunista szocializmus és a nemzeti szocializmus irányzatával ösz-

szefüggésbe hozzák, lett légyenek ezek akár méltató, akár bíráló hangok, egyrészt anakronisztikusak, másrészt elsiklanak afölött, hogy Fichte koncepciója teljesen mentes attól az erőszaktól és intézményesített terrortól, amely a megnevezett rendszereket természetből fogva jellemzi.¹⁹

Ilyen merő ideológiai fogantatású anakronizmusra akadnak példák a XX. század filozófiatörténetében. Jellegzetesen ebbe a sorba tartozik Lukács György „Az ész trónfosztása” (1954) című munkája, amely az egész újkori irracionalista filozófiát és számos egyéb jelentős elméletet a fasizmusként emlegetett náciizmushoz vezető áramlatként ábrázolta.²⁰ (Lukács György természetesen nem Fichte bírálatával foglalkozik, hiszen egyrészt Fichte, nem tartozván az irracionalizmushoz, nem illeszkedik a koncepciójába, másrészt Fichtéről Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” című könyve előszavában mégiscsak így nyilatkozik: „Mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-től és Owentól származunk, hanem Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is.”²¹ Ellenkezőleg, Lukács egész pályáján, különböző vonatkozásokban sokszor felhasználja Fichte eszméit.²²)

Az említett anakronizmus másik eklatáns példáját Karl Popper „A nyílt társadalom és elenségei” (1945) című könyve szolgáltatja, amelyben a szerző a történelmet az úgynevezett zárt és nyílt társadalmak konfliktussorozataként látta.²³ A zárt, kollektív társadalmaknak és a XX. századi totális államoknak, a náciizmusnak és a kommunizmusnak szerves elődeiként az egykor szocialista, majd liberális Popper – filozófushoz és írástudóhoz méltatlan önkénnyel, a történettudomány és a filozófiatörténet-írás szabályait áthágva – képes volt Platón, Arisztotelészt, a középkori kereszténységet és Hegelt beállítani, s ezek helyett a liberális racionalizmus nyílt társadalmát mutatta föl követendő példaként. Popper Fichte-ellenes kirohanásairól szólva Arthur Fridolin Utz az „emigráns-sors” indulatait emlegeti.²⁴

Nemcsak e teljesen torz beállításokhoz, hanem a fentebb érintett különböző egyoldalú értékelésekhez képest is igen eredeti elemzéssel járult hozzá Fichte megértéséhez Anthony Curtis Adler „Fichte monetáris történelme” című, közelmúltban megjelent tanulmányával.²⁵ Adler hangsúlyozza, hogy „A zárt kereskedelmi állam” Fichte jogfilozófiájának függeléke, de ugyanakkor olyan mű, amelyet szerzője egyik legjobb, legátgondoltabb írásának tekintett. Utal arra, hogy a művet Friedrich Schlegel nagyra tartotta, világos szándékú, a filozófiától a politikához vezető mintaszerű alkotásnak tekintette. Adler rámutat a politikai gazdaságtan fontosságára, méltányolja, hogy a műben a tulajdon nem előzi meg az államot, s a gazdasági igazságosság vezet a politikai igazságossághoz. Adler a mű erényének tekinti, hogy abban szoros összefüggés áll fenn a jogfilozófia, a gazdaságfilozófia és az elméleti filozófia között.

Adler végiggondolja „A zárt kereskedelmi állam” helyét Fichte életművében és korában. Megállapítja, hogy a szóban forgó mű Fichte pályája közepén, egyben a XVIII–XIX. század fordulóján született meg, abban az időszakban, amely egyszermind a felvilágosodás és a romantika köztes időszaka, valamint a francia forradalom és Napóleon közötti szakasz is. A mű célja mindezek miatt Adler szerint az átmenet, az átvezetés kidolgozása az ideálisból a reálisba, vagyis a történelem alakítása, s ebben a gyakorlati ész szerepének biztosítása.

Ebből a perspektívából nyeri el igazi értelmét a pénz, amely Fichte művében középonti szerepet kap. Amikor korábban a művet elhanyagolták, s azt homályosnak, különösnek és merevnek tekintették, nem értették meg Fichte szellemét. Adler megvilágításában Fichte itt maga a történelemre mint pénzre, s a pénzre mint történelemre tekintett, hiszen a pénz maga az igazi közvetítő. A történelem sem nem ideális, sem nem materiális, hanem monetáris, vagyis egyszerre ideális és reális, a valóság és a lehetőség egysége.

S ha ezek után Adler interpretációját és Fichte intencióját megfontoljuk, leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy nem elég egyszerűen bírálni a modern kor pénzközpontúságát. Ha a pénz történetét megértjük, belátjuk azt is, hogy a pénz a merő realitás és a merő idealitás egysége, olyan különös kikerülhetetlen jelenség és emberi produktum, amely egyszerre teljességgel van is és nincs is. Ha ez a körülmény Fichtét két évszázada arra készítette, hogy a pénznek ezen a sajátos és egyetemes közvetítő természetén elgondolkozzék, megnyíval élesebben jelentkezik a probléma a mi korunkban, amikor a pénz virtuális és reális világa között a feszültség soha nem látott méreteket öltött. Bizonyos értelemben ezért még mindig indokoltnak tűnnek Wilhelm Busse szavai 1848-ból, aki szerint „*Es muß auf Fichte zurückgegangen werden*”, vagyis „Fichtéhez kell visszatérnünk.”²⁶

IRODALOM

Kiadások és bibliográfiák

Johann Gottlieb Fichte. Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (=GA). Hrsg. von Reinhard Lauth, Erich Fuchs, Hans Gliwitsky, Peter K. Schneider. 42 Bände. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1962-2012.; *Fichtes Sämtliche Werke*. Hrsg. von Immanuel Hermann Fichte. 11 Bände. Veit und Comp. Berlin, 1845-1846. Nachdruck der Ausgaben Berlin, 1845-1846 und Bonn, 1834-1835. Walter de Gruyter, Berlin, 1971.; Sabine Doyé: J. G. Fichte-Bibliographie. Amsterdam, 1993.; Hans Michael Baumgartner – Wilhelm G. Jacobs: J. G. Fichte-Bibliographie. Frommann, Stuttgart 1968.; J. G. Fichte: Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre zu liefernden Politik. Cotta, Tübingen, 1800.; Insel Verlag, Leipzig, 1922.; Hrsg. von Hans Hirsch. *Hamburg, 1979.*; GA, *Reihe I. Band 7. 1988.*; Fichte: A tökéletes állam. Phónix, Bp. 1943. Fordította és az előszót írta Rózsashegyi Zoltán.

Idegennyelvű irodalom

Adler, Anthony Curtis: An Interpretive Essay: Fichte's Monetary History. In: J. G. Fichte: The Closed Commercial State. Transl. introd. Suny Press, State University of New York, 2012. 1–72.; Bauch, Bruno: Fichte und der deutsche Gedanke. Flugschriften der Fichte-Gesellschaft von 1914, Heft 4. Deutsche Verlags-Anstalt, Hamburg, 1917.; Bauch, Bruno: Fichte und unsere Zeit. Erfurt, 1920.; Bauch, Bruno: Fichte und der deutsche Staatsgedanke. Beyer & Söhne, Langensalza, 1925.; Bergner, Dieter: Neue Bemerkungen zu Fichtes Stellungnahme zur nationalen Frage. VEB Deutscher Verlag, Berlin, 1957.; Bergner, D. – Mende, G.: Fichte und seine Bedeutung für die Gegenwart. Zwei Festvorlesungen zur Gedenkveranstaltung anlässlich der 200. Wiederkehr des Geburtstages von J. G. Fichte (Universität Jena, Mai 1962). Schiller Universität Halle, 1962. Klny: Jenaer Reden und Schriften, 1962. 4.; Bloch, Ernst: Prinzip Hoffnung, I-III. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1959.; Bonar, James: Philosophy and Political Economy. Transaction Publishing, New Brunswick – London, 1992. 280–296.; Bruhin, Alexander: Die Fichte'sche Idee des Geschlossenen Handelsstaates in ihrer Bedeutung für die Nationalsozialistische Wirtschaftsordnung. Berlin, 1943.; Burtcher, Michael: Die Fichte-Rezeption im Kaiserreich. Ideenpolitische Aspekte. Doktoritézis, Ludwig-Maximilians-Universität, München, 1991.; Busse, Wilhelm: J. G. Fichte und seine Beziehung zur Gegenwart des deutschen Volkes. Heynemann, Halle, 1848.; Engelbrecht, Helmuth C.: Johann Gottlieb Fichte. A Study of his Political Writings with special Reference to his Nationalism. Columbia University Press, New York, 1933.; Fischer, Kuno: Geschichte der neuen Philosophie. 6. Bd. Fichtes Leben, Werke und Lehre. Heidelberg, 1900.; Freyer, Hans: Die politische Insel. Eine Geschichte der Utopien von Platon bis zur Gegenwart. Leipzig, 1936.; Gehlen, Arnold: Deutschtum und Christentum bei Fichte. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1935.; Groß, Stefan: Handelsstaat versus Globalisierung. Anmerkungen zu Johann Gottlieb Fichtes „Geschlossenem Handelssaaf“. Tabula Rasa. Jenenser Zeitschrift für kritisches Denken. No. 31. 2008. 15. Januar.; Hahn, Karl: Erziehung und Wissenschaft bei J. G. Fichte. Beck, München, 1969.; Hartmann, Nicolai: Die Philosophie des deutschen Idealismus. 1. Teil. Fichte, Schelling und die Romantik. Gruyter, Berlin, 1960.; Heinz, Marion – Schäfer, Rainer: Die Fichte-Rezeption im Nationalsozialismus. In: Jürgen Stolzenberg – Oliver-Pierre Rudolph (Hrsg.): Wissen, Freiheit, Geschichte. Die Philosophie Fichtes im 19. und 20. Jahrhundert. Fichte-Studien, Band 35. Editions Rodopi, Amsterdam – New York, 2010. 243–265.; Hoeres, Peter: Krieg der Philosophen. Die deutsche und die britische Philosophie im Ersten Weltkrieg. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien - Zürich, 2004. 293. skk.; Inhoffen, Peter: Freiheit durch Vernunft? Ordnung und Ziel der menschlichen Gesellschaft nach Johann Gottlieb Fichte. Jahrbuch

für Christliche Sozialwissenschaften 28 (1987) 91–131.; Jacobs, Wilhelm G.: Johann Gottlieb Fichte. Eine Biografie. Insel, Berlin, 2012.; James, D.: Fichte's Theory of Property. *European Journal of Political Theory*, 9. 2010. 202–217.; Jaurès, Jean: Les origines du socialisme allemand (1892). Maspero, Paris, 1960.; Krautkrämer, Ursula: Staat und Erzielung. Berchmans Verlag, München, 1979.; Kühn, Manfred: Johann Gottlieb Fichte. Ein deutscher Philosoph. C. H. Beck, München, 2012.; La Vopa, Anthony J.: Fichte. The Self and the Calling for Philosophy. Cambridge University Press, 2001.; Meinecke, Friedrich: Fichte és a német nemzetállam eszméje az 1806–1813-as években. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában. A nacionalizmus. Tanulmány, Pécs, 1995.*; Molnár, László: Geschlossener Handelsstaat oder freier Markt? Bemerkungen über zwei Konzeptionen des Wirkungsbereichs des modernen Staates. Konferencialóadás. Geschichte und Identität. Budapest, 2007. nov. 9.; Nakhimovsky, Isaac: The Closed Commercial State. Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte. Princeton University Press, New Jersey, 2011.; Oesterreich, Peter L. – Traub, Hartmut: Der ganze Fichte: Die populäre, wissenschaftliche und metaphilosophische Erschließung der Welt. Stuttgart, Kohlhammer, Stuttgart, 2006.; Papadopoulos, Theodoros: Die Theorie des Eigentums bei J. G. Fichte. *Ars Una*, München, 1993.; Pesch, Rainer: Die politische Philosophie Fichtes und ihre Rezeption im Nationalsozialismus. Philipps-Universität, Marburg-Kassel, 1982.; Rothhaar, Markus: Die Menschenwürde als Prinzip des Rechts. Mohr Siebeck, Tübingen, 2015.; Saage, Richard: Zur Konvergenz von Kontraktualistischem und Utopischem Denken in Johann Gottlieb Fichtes Der geschlossene Handelsstaat. In: Neugebauer-Wölk, Monika – Saage, Richard (Hrsg.): *Die Politisierung des Utopischen im 18. Jahrhundert.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996. 40–55.; Schmoller, Gustav: Johann Gottlieb Fichte. Eine Studie aus dem Gebiete der Ethik und der Nationalökonomie. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 5 (1865) 1–61.; Schrader, Wolfgang H. (Hrsg.): Fichte im 20. Jahrhundert. Fichte-Studien, Bd. 13. Rodopi B. V. Amsterdam–Atlanta, 1997.; Siep, L.: Praktische Philosophie im deutschen Idealismus. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992.; Sombart, Werner: Die drei Nationalökonomien. Duncker & Humblot, München – Leipzig, 1930.; Verzar, Andreas: Das autonome Subjekt und der Vernunftstaat. Eine systematisch-historische Untersuchung zu Fichtes Geschlossenem Handelsstaat von 1800. Bonn, 1979.; Villacañas, José L.: Ethischer Neu-Fichteismus und Geschichtsphilosophie. Zur soziopolitischen Rezeption Fichtes im 20. Jahrhundert. In: Schrader, i. m. 193–220.; Vorländer, Karl: Kant, Fichte, Hegel und der Sozialismus. Berlin, 1920.; Weber, Marianne: Fichte's Sozialismus und sein Verhältnis zur Marx'schen Doktrin. Mohr, Tübingen, 1900.; Willms, Bernard: Die totale Freiheit. Fichtes politische Philosophie. Westdeutscher Verlag, Köln, 1967.; Zinn, Karl Georg: Politische Ökonomie. Apologien und Kritiken des Kapitalismus. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1987.

Magyar irodalom

Bretter György: Fichte eszményi állama. In: uő: *Párbeszéd a vágyakkal.* Bp., 1979. 188–214.; Felkai Gábor: Fichte. Kossuth, Bp., 1988.; Frivaldszky János: A jogi reláció a (poszt)modern korban. *Olasz filozófusok Fichte nyomdokain. Iustum Aequum Salutare VI.* 2010/4. 59–109.; Frivaldszky János: Johann Gottlieb Fichte: A jog kölcsönös elismerő viszony vagy a tulajdonosok egyezsége? In: uő (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei.* Szent István Társulat, Bp., 1913. 268–283.; Hankovszky Tamás: Fichte esszéje az igazságról. *Tiszatáj*, 2013/5. 78–83.; Hankovszky Tamás: Fichte korai tudománytanának alapfogolata. *L'Harmattan*, Bp., 2014.; Hankovszky Tamás: A nemzeti gondolat nyelvfilozófiai megalapozása Fichte: Beszéd a német nemzethez. *Kellék* 45 (2011), 69–85.; Hankovszky Tamás: Fichte jénai tudománytanának kiindulópontja. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55, 2011/3. 31–56.; Hankovszky Tamás: Az ember természeti állapota és az ember természete. A korai Fichte Rousseau-kritikája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57, 2013/1. 38–50.; Hrubí Attila: Fichte korai tudománytanának alaptételei. *Passim*, 9/1. 2007. 57–67.; Hermann István: Teleológia és történetiség. *Gondolat*, Bp., 1979.; Lendvai L. Ferenc: Utopizmus és poroszság. Adalék Johann Gottlieb Fichte történetfilozófiájához. *Világosság*, 1975/8–9. 498–504.; Mannheim Károly: Ideológia és utópia. *Atlantisz*, Bp., 1996.; Molnár Tamás: Utopia: örök eretnekesség. Szent István Társulat, Bp., é. n. (1993); Rokay Zoltán: Johann Gottlieb Fichte élete és műve. Óbecse, 2013.; Szelényi Ödön: Fichte vallásfilozófiai fejlődése, némi tanulsággal napjaink philosophálására. *Wigand*, Pozsony, 1915.; Weiss János 2004. Adalékok a tudománytan születéséhez. *Magyar Filozófiai Szemle*. 48/3. 351–369.

JEGYZETEK

- * Előadásként rövidebb formában elhangzott a „Határtalan értékek a valós és a virtuális világban” c. konferencián a Magyar Tudomány Ünnepe 1 alkalmából. Tomori Pál Főiskola, Budapest, 2015. november 24.
Sándor Pál: Baloldali könyvkiadás Horthy-

- Magyarországon. Magyar Könyvszemle, 78. évf. 1962. 2–3. sz. 125–130. Különösen 126–127.
- 2 Rózsashegyi Zoltán: Előszó. In Fichte: A tökéletes állam. Phönix, Bp. 1943. 6.
  - 3 Mit Fichte philosophieren. Perspektiven seiner Philosophie heute. Berlin, Humboldt-Universität, 2014. jan. 29–31.; Sein und Freiheit in J. G. Fichtes Spätwerk. Facetten und Probleme. Internationale J. G. Fichte-Gesellschaft, Rammenau, 2014. máj. 23–25.; Nation und Natur. Bewusstsein und Selbstbewusstsein im Werk J. G. Fichtes. Leibniz-Sozietät der Wissenschaften zu Berlin. 2014. nov. 13. E konferencia anyaga megjelent: Hans-Otto Dill (Hrsg.): Denken und Handeln. Philosophie und Wissenschaft im Werk J. G. Fichtes. Akten der Interdisziplinären Fichte-Konferenz der Leibniz-Sozietät der Wissenschaften. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2015.; Fichtes Geschlossener Handelsstaat. Über Ort und Ortlosigkeit der Ökonomie im transzendentalen System. Fern-Universität in Hagen, Berlin, 2014. nov. 28–30.
  - 4 Rokay Zoltán: Johann Gottlieb Fichte élete és műve. Óbecse, 2013. 3.
  - 5 Hankovszky Tamás: Fichte korai tudománytá-
nának alap gondolata. L'Harmattan, Bp., 2014.; Ezen kívül egy irodalomtörténeti tanulmány: Gurka Dezső, A morális reflexiótól a cselekvésig: Kanti és fichtei elemek Kölcsy Ferenc írásaiban, Acta Academiae Pedagogicae Ariensis Sectio Philosophica, 46 (2014), 163–176.
  - 6 Erdélyi János – Johann Gottlieb Fichte. A Michael Benedikt Társaság nemzetközi konferenciája. MTA Domus-Ház, Bp. 2014. ápr. 14–15.
  - 7 Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jenai egyetemen. MTA, Bp., 1890.
  - 8 Fichte magyarországi hatásáról: Benkő Samu: Sipos Pál és a magyar filozófiai esszé születése. In uő: A helyzettudat változásai. Kriterion, Bukarest, 1977. 84–122. = Uő: Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 331–370.; Hajós József: Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből. In uő: Barangolások kolozsvári könyvtárakban. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1999. 305–378. = Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetéből. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1999. 170–220.; Egyed Péter: Az erdélyi filozófusok viszonya Fichtéhez – a XX. századra való különös tekintettel. In Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): Alternatív tradíciók, i. m. 221–229.; Egyed Péter (szerk.): Sipos Pál: A keresztény vallásnak és a világosodásnak együtt való terjedéséről. Pro Philosophia, Kolozsvár – Szeged, 2002.; Hajós József: Egy röpirat a gondolat szabadságáról. Korunk, 1972/12. 1806–1811.; Hajós József: 175 éves első Fichte-fordításunk. Látóhatár, 1973. 86–88.; Körmöczy János és a kortárs eszmei áramlatok. Keresztény Magvető (Kolozsvár), 120. 2014/3–4. Körmöczy-Különszám.; Gurka Dezső: Körmöczy János filozófusi pályakezdése a jénai posztkantiánizmus hatásterében. Keresztény Magvető, 2014/3–4. 439–452.; Gurka Dezső: Kölcsy Ferenc filozófiai tájékozódásának kanti-fichtei tendenciái. Irodalomtörténeti Közlemények CXIX. 2015. 2. sz. 216–234.; Gergye László, Kanti és fichtei nyomok Kazinczy Ferenc egy epizódjában, Magyar Filozófiai Szemle, 37 (1993), 436–438.; Makkai Ernő: Sipos Pál és Kazinczy Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944, 12–23. Erdélyi Tudományos Füzetek, 174. 5–9.; Makkai Ernő: Sipos Pál kisebb filozófiai művei. Szellem és Élet, 6. évf. 3–4. sz. 1943. dec. 157–170.
  - 9 Hahn István: A késő antik utópia. Világosság 1975/8–9. 470–477. In uő: Hitvilág és történelem. Gondolat, Bp., 1982.; Frenyó Zoltán: Az antik mitológia alvilág-képzetei. In uő: Kereszténység és filozófia. Kairosz, Bp., 2006. 7–58.; Morton, A. L.: Angol utópia. Kossuth, Bp., 1974.
  - 10 J. G. Fichte: A jelenlegi kor alapvonásai. 1–2. előadás. Válogatott filozófiai írások. Budapest, 1980. 424.; 431.
  - 11 J. G. Fichte: A tökéletes állam, i. m. 17–18. A továbbiakban a vizsgált műből vett idézetet vagy az e műben szereplő tantételre vonatkozó egyértelmű utalást a szövegben egyszerű zárójellel lapszámmal jelezzük.
  - 12 A „mindenkinek a magáét”: „suum cuique” római jogi alapelv, amely a görög filozófia igazságosság-fogalmára megy vissza. Platon: Állam, IV. 433 a.; Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, V. 6-9. 1131 a – 1134 a.; Cicero: De natura deorum, III. 15. 38.; Cicero: De finibus bonorum et malorum, V. 23. 67.; Ulpianus: Digesta, I. 1. 10.; Iustinianus: Institutiones, I. 1. 1-4.
  - 13 J. G. Fichte: Über die Würde des Menschen (1794). GA I/2. 79–89.
  - 14 Bloch, Ernst: Prinzip Hoffnung. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1959. 638–642.
  - 15 Jaurès, Jean: Les origines du socialisme allemand (1892). Maspero, Paris, 1960.
  - 16 J. G. Fichte: Reden an die deutsche Nation (1808); Ld. még Fichte megnyilatkozását a zsidókról, akiknek helyzete Fichte szerint „állam az államban”. J. G. Fichte: Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution. Verlag Ferdinand Troschel, Danzig, 1793. Sämtliche Werke, Bd. VI. 37–288. Gesamtausgabe, Bd. I/1. 203–404.
  - 17 Ld.: Heinz, Marion – Schäfer, Rainer: Die Fichte-Rezeption im Nationalsozialismus. In: Jürgen Stolzenberg – Oliver-Pierre Rudolph (Hrsg.): Wissen, Freiheit, Geschichte. Die Philosophie Fichtes im 19. und 20. Jahrhundert. Fichte-Studien, Band 35. Editions Rodopi, Amsterdam – New York, 2010. 252.

- 18 Gehlen, Arnold: *Deutschum und Christentum bei Fichte*. Junker und Dünhaupt, Berlin, 1935. 227. Ld.: Heinz-Schäfer, i. h.
- 19 A kérdésről ld.: Hankovszky Tamás: Az agresszió mint jogi és mint erkölcsi probléma Fichténél. Előadás a Lábjegyzetek Platónhoz c. konferencián, Szeged, 2015. máj. 15. Megjelent: Hankovszky Tamás: Az agresszió elutasítása Fichte jogfilozófiájában és etikájában. In Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 14. Az agresszió. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó*, Szeged, 2016. 329–337.; A mondottakat támasztja alá, hogy egy évszázada Xavier Léon, akinek identitását Stéphane Soulié a „franco-judaïsme” terminussal jellemzi (Stéphane Soulié: Xavier Léon, *philosoph. Archives Juives*, 2006/1. Vol. 39. 143–147.), nagyszabású munkákban értékelte Fichte filozófiáját. Xavier Léon: *La philosophie de Fichte*. Alcan, Paris, 1902.; *Fichte et son temps*, I-III. A. Colin, Paris, 1922-1925.; *Fichte franciaországi hatásáról* ld.: Ives Radrizzani (ed.): *Fichte et la France*. Beauchesne, Paris, 1997.
- 20 Georg Lukács: *Die Zerstörung der Vernunft*. Aufbau-Verlag, Berlin, 1954. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Bp., 1978.
- 21 Friedrich Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Kossuth, Bp., 1965. 11.
- 22 Ld. pl.: Lukács György: *Ifjúkori művek*. Magvető, Bp., 1977. 842–844.; *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Bp., 1971. 372–379.
- 23 Karl Popper: *The Open Society and its Enemies*. Routledge & Kegan Paul, London, 1977. K. Popper: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi, Bp. 2001.
- 24 Arthur Fridolin Utz (Hrsg.): *Die offene Gesellschaft und ihre Ideologien*. Bonn, 1986. 405. Vö.: Inhoffen, Peter: *Freiheit durch Vernunft? Ordnung und Ziel der menschlichen Gesellschaft nach Johann Gottlieb Fichte*. *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 28 (1987), 94.
- 25 Adler, Anthony Curtis: *An Interpretive Essay: Fichte's Monetary History*. In: J. G. Fichte: *The Closed Commercial State*. Transl. introd. Suny Press, State University of New York, 2012. 1–72.
- 26 Busse, Wilhelm: *J. G. Fichte und seine Beziehung zur Gegenwart des deutschen Volkes*. Heynemann, Halle, 1848. Jobban ismert a neokantianizmusnak Busse formuláját szó szerint követő jelszava, amelyet Otto Liebmann fogalmazott meg 1865-ben: „Kanthoz kell visszatérnünk!” Az újfichteанизmus (Neufichteанизmus) a XX. században bontakozott ki.

